

**Електронна бібліотека
видань історичного факультету
Харківського університету**

Вовк О. Б. Дискусії про форму, роль та місце підручника в процесі викладання історії в середній школі Російської імперії другої половини XIX - початку XX ст. // Проблеми періодизації історії та історіографічного процесу: Харківський історіографічний збірник. – Харків: НМЦ “СД”, 2002. – Вип. 5. – С. 52 – 58.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт історичного факультету.

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61077, Харків, пл. Свободи, 4,
Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна,
історичний факультет. **E-mail:** istfac@univer.kharkov.ua

©Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна; історичний факультет

©Автор статті

©Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництва

©Ідея та створення електронної бібліотеки – А. М. Домановський

ДИСКУСІЇ ПРО ФОРМУ, РОЛЬ ТА МІСЦЕ ПІДРУЧНИКА В ПРОЦЕСІ ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ В СЕРЕДНІЙ ШКОЛІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ другої половини XIX – початку XX ст.

Логічним завершенням оформлення будь-якої дисципліни в самостійний учбовий предмет є створення підручника з цього предмету. Саме так у XVIII столітті в середній школі Російської імперії відбулося становлення вітчизняної історії як окремого навчального курсу. У цей час з'являються підручники з історії Росії, але слід зазначити, що в деяких випадках зберігається традиція попереднього викладання історії — російська історія викладається в тісному зв'язку із всесвітньою (до речі, у XIX столітті серед учбової літератури для середньої школи існували підручники з історії Росії «з доповненнями із всесвітньої історії»). Підручник XVIII століття з історії мав, із сучасної точки зору, дуже недосконалий вигляд: переважна більшість підручників не мала розробленої періодизації (матеріал був розташований у хронологічному порядку згідно періодів царювання монархів і мав вигляд родоводів цих монархів із коротким переліком найбільш значних подій за часи їх правління), обсяг складав від 15 до 75 сторінок (наприклад, підручники М. В. Ломоносова, О. П. Сумарокова, А.-Л. Шльоцера) [1, с. 59].

У XIX столітті підручник з історії Росії набуває більш досконалого вигляду. Передусім, автори, починаючи із Ф. І. Янковича де Мірієво, запроваджують більш досконалу періодизацію, покладаючи за основу форму існування державної системи («Русь князівство», «Русь імперія») чи національно-державну ознаку, (наприклад «Русь Київська», «Русь Московська», «Русь Литовська»). Окрім того, збільшується обсяг підручників, змінюється методика викладення матеріалу — у підручниках цієї доби ми знаходимо історичні мапи, таблиці з родоводами російських князів і царів, хронологічні таблиці з переліком найважливіших подій з російської історії, питання для перевірки засвоєння учнями історичного матеріалу, посилання на вітчизняних та іноземних істориків, на історичні документи та пам'ятки старовини, малюнки на історичну тематику та портрети найвидатніших історичних осіб (монархів, представників духовенства, військових та політичних діячів) і т. інш. Здебільшого це стосується підручників другої половини XIX – початку XX ст. Зауважимо, що серед іншого, на еволюцію підручників з історії вплинула, з різною інтенсивністю, жвава дискусія, яка відбувалася в цей час в наукових та педагогічних колах. Перша хвиля активного обговорення

питання припадає на 60-і роки XIX ст. Автори критичних статей підкреслювали, що підручники мають допомогти учням засвоїти систему знань, розроблених історичною наукою, є своєрідною довідковою книгою, де **кожен** бажаючий може знайти все, потрібне для нього, є засобом **переборення** вад освіти та мови. Але, в той же час, критики загострювали увагу на **тому**, що недоцільно перекладати на підручник функції вчителя, тобто відсутність розповіді, бесіди та пояснень з боку викладача не може бути **компенсована** читанням та зазубрюванням відповідних розділів підручника учнями. Хоча, з іншого боку, вони погоджувалися, що підручник **відіграє** дуже важливу роль з точки зору надбання учнями навичок **самостійної** роботи. Тоді ж було зроблено висновки про те, що підручники **мають** відповідати віковій категорії учнів, враховувати особливості **їхнього** світосприйняття, що підручники для молодшого віку повинні містити в собі матеріал для повторення вивченого на уроці, історичні **мапи**, малюнки та інше; у старших класах — мати певну систему викладення історичного матеріалу, без перевантажування учнів другорядними фактами чи розваг у вигляді історичних анекдотів [2].

У педагогічних та методичних розробках з початку 60-х років XIX століття ставиться питання про доцільність використання існуючого типу підручника в шкільному історичному курсі та про доцільність використання підручника взагалі. Слід зауважити, що в цей час ще не існувало загальнодержавних програм (у школі використовували так звані «Інструкції **относительно** объема преподавания учебных предметов в **гимназиях и прогимназиях**», які мали дещо загальний та схематичний характер). Перші загальнодержавні програми російська гімназія отримала разом зі Статутом 1871 року. Вивчення історії в середній школі починалось з III класу. В III та IV класах учні знайомилися з так званим епізодичним курсом історії, з V класу починався систематичний курс. Слід **також** зазначити, що російська історія викладалася паралельно із **всесвітньою**. У 1877 році відбувається переробка програм — у систематичному курсі викладання російської історії відокремлюється від **всесвітньої** до часів Петра I збільшується обсяг історії середніх віків. Це відокремлення на практиці було введенням двох історичних курсів замість одного, у якому по черзі було розташовано в хронологічному порядку факти із **всесвітньої** та російської історії. Це спричинило **ряд** критичних зауважень щодо неієздатності такої системи викладання та пропозицій про необхідність розпочинати епізодичний курс в молодших класах з **вітчизняної**, а не **всесвітньої** історії, скоротити систематичний курс у старших класах та переробити повторювальний курс у напрямку розуміння учнями внутрішніх зв'язків історичних явищ [3, с. 149].

Наукова та педагогічна громадськість 60-х та 70-х років XIX ст. вважала, що підручник з історії повинен бути, насамперед, довідником, так званою загальною основою історичних знань учнів. Додатково до підруч-

ника учні повинні вивчати історичні документи — лише в цьому випадку підручник не стане для школярів безпосереднім історичним джерелом. Перш за все, підручник повинен надати учням певну систему історичних знань, яка має бути підтверджена уривками з історичних документів (для цього в середній школі необхідно використовувати не лише підручники з історії, а й історичні хрестоматії) [Див. підручники і хрестоматії М. К. Коваленського, М. М. Стасюлевича та ін.].

Нова хвиля суперечок щодо доцільності, структури та методики викладення матеріалу в підручниках для середньої школи охоплює 80–90-ті роки XIX століття. У цей час на перше місце було висунуто питання методичного характеру. З'являються критичні статті в періодичних виданнях педагогічного спрямування: «Русская школа», «Историческое обозрение», «Педагогический сборник» та інших. Так, наприклад, О. П. Герасимов зазначав, що учбова література з історії для середньої школи перебуває на низькому ступені розвитку — підручників та посібників замало, а існуючі не задовольняють навіть невибагливих вимог. Тим не менш, підручник завжди був, є і буде основою вивчення історії, бо учень більше має справу з підручником, ніж із розповіддю викладача. Разом із історичними фактами учень засвоює певну систему викладення матеріалу, яка є не тільки формою: те, що в підручнику висувається на перший план, у свідомості школяра набуває першості та вважається важливішим за інший матеріал [4, с. 260–261]. Вкрай важливим є також розкриття підручниками понять так званих «установ» та «ідей» (тобто елементів суспільно-політичного устрою держави), але більшість підручників, на думку О. П. Герасимова, обмежується лише хронологічним переліком найважливіших фактів, що має своїм наслідком відсутність внутрішніх зв'язків викладеного матеріалу, тобто відсутність системи [5, с. 30].

У 80–90-х рр. XIX ст. підручник з історії багато критикували і навіть іноді звинувачували авторів у взаємовиключаючих провинах: дорікали за переважаність другорядними фактами, іменами і датами, відсутністю яскравих розповідей і, у той же час, закидали лаконічність викладення матеріалу, сухість, нарікали на важку мову і непотрібне для школи розважання учнів історичними анекдотами [6, 7, 8 та ін.].

Автори критичних статей підкреслювали необхідність пробудження історією патріотичних почуттів молоді, вважали метою учбового курсу історії виховання юних громадян у дусі поваги до рідної історії, до традицій своїх дідів-прадідів, посилаючись на передовий досвід Західної Європи [9, с. 15–17]. Важливе місце в процесі такого виховання відводили підручнику.

Водночас у цей період пошук нових методів та форм викладання шкільних історичних курсів і знову стає актуальним питання про доцільність підручника з історії взагалі. Втім, переважна

більшість критиків все ж таки вважала, що вилучення підручників з історичних курсів було б великою помилкою, а завдання полягає в тому, щоб поліпшити форми та методи викладання історичного матеріалу [9, 10, 11 та ін.].

На початку ХХ століття дискусія щодо форми, змісту підручника та доцільності його використання в середній школі продовжилася. У 1913 році з'являються нові програми Міністерства Народної Освіти для гімназій, які передбачають вагомніше значення шкільного предмету «Історія» (кількість тижневих годин з історії збільшується з 20 до 26). Російська історія розподіляється на три, а всесвітня на два концентри — до 1913 року з російської історії в середній школі існувало два концентри: елементарний курс у I і II класах і так званий систематичний курс в V–VII класах (існував ще курс для повторювання у VIII класі — як підготовку до іспиту).

За новою програмою запроваджуються три концентри: елементарний у I класі та першому півріччі II класу, систематичний у IV–VI класах та додатковий у VII–VIII класах. Головною метою викладання історії автори нової програми вважали підготовку учнів для розуміння сьогодення, тобто сучасних форм політичного, суспільного та економічного життя шляхом вивчення її послідовного розвитку від форм попередніх історичних епох до сучасності [12, с. 104–150]. Багато уваги, поряд з цією вимогою, автори приділяли необхідності вивчення не лише зовнішньої, фактичної історії, але й вивченню історії держави з точки зору головних історичних чинників (це підкреслюється в пояснювальних записках) [13, с. 32–33]. Але, на жаль, відсутність відповідності між пояснювальною запискою та самою програмою з російської історії обумовила той факт, що й елементарний, і систематичний курси структурно майже не змінилися. Досягненням в галузі розвитку шкільних історичних курсів стало лише введення історії культури, історії політичних та соціальних відносин у третьому, додатковому концентрі [14, 15 та ін.].

Велика увага в цей період приділяється проблемі систематичності викладання. Відсутність систематизації учбового матеріалу більш за все відбивається на таких дисциплінах, як історія і географія. Критики неодноразово доводили, що лише за наявності систематичності викладання учбовий матеріал може бути засвоєний учнями: і факти, і втілена в них абстрактна ідея. У цей час існують два основних курси історії — елементарний та систематичний (ми не беремо до уваги третій, додатковий курс старшого класу), та жоден з них не задовольняє вимогам систематизації учбового матеріалу. Необхідною є система у вивченні історії — систематизація пануючих у певну історичну добу ідей та явищ суспільно-політичного життя. Саме тому актуальним стає питання про необхідність методичної літератури з історії для викладачів, у якій буде розроблено найважливіші питання та проблеми, що потребують загост-

рення уваги учнів. Головним фактором у курсі викладання історії має стати бесіда вчителя з класом, що доповнена самостійною підготовкою учнів (в усному чи письмовому вигляді), а не підручник [16, с. 4–27].

Серед основних вимог до підручників з історії на перше місце в цей час висуваються такі: підручник з історії повинен не лише викладати історичні факти, а й узагальнювати та робити певні висновки; він повинен відповідати загальнодержавним програмам; висвітлювати найважливіші сторони життя — політичну, економічну, соціальну та культурну; бути вільним від історичних помилок та неперевічених фактів, від тенденційності; мова і стиль підручника повинні бути легкими для сприйняття, але водночас давати уявлення про певні історичні терміни, обсяг викладеного в підручнику матеріалу не повинен перебільшувати норму годин, що запланована програмами [17, 18].

Знову активізувалось обговорення питання щодо місця підручника в процесі викладання історії. Частина науковців, педагогів та методистів початку ХХ століття вважали підручник недоцільним та пропонували відмовитися від нього. Вони вважали за потрібне замінити підручник на конспект чи довідник з мінімальною кількістю найважливіших фактів з найсуттєвіших царин суспільно-політичного життя [19, с. 35–36, 20, с. 199–203]. Дехто пропонував докорінно змінити сам процес викладання історії — ввести так званий рефератний метод [21]. Багато хто вважав, що підручник є недостатнім для вивчення шкільного курсу історії, що він потребує доповнення у вигляді хрестоматій, посібників, збірок уривків з історичних документів, наукових статей [22, 23, 24 та ін.]. Дискусія мала той практичний результат, що невдовзі з'явилися додаткові форми навчальної літератури. У цей час виходять з друку підручники, чималий фактичний матеріал яких великою мірою базується на найновіших науково-історичних дослідженнях, доповнюється уривками з історичних документів та наукових праць [наприклад, підручник О. І. Боргмана «Русская историография» в двох частинах: ч. 1 — «До Петра Великого» та ч. 2 — «Петербургский период», які було видано у 1912 та 1913 роках], підручники з чималим переліком історичних та історіографічних джерел, що мали на меті привчити учнів більш самостійно працювати та здобувати історичний матеріал не лише з підручників, а й з історичних пам'яток та оригінальних творів науковців, хрестоматії, що містять уривки з наукових досліджень вітчизняних та іноземних авторів, історичної літератури [«Историческая хрестоматия по русской истории» Я. Г. Гуревича та Б. А. Павловича видана у Санкт-Петербурзі у 1904 році]. З'являються підручники-конспекти, що дуже стисло викладають фактичний матеріал [В. Е. Краинський «Основы русской истории» — 21 с.].

Таким чином, обговорення на сторінках друкованих видань проблем змісту, форми та ролі підручника в процесі викладання історії в середній

школі суттєво вплинуло на форму підручника з історії, стало фактором удосконалення учбового процесу в цілому.

Література

1. Смагина Г. И. Из истории преподавания русской истории в XVIII веке // Преподавание истории в школе — М., 1990. — № 4. — С. 56–63.
2. Бидерман К. Преподавание истории в училищах, его недостатки и план его реформы // Журнал Министерства Народного Просвещения. — 1862. — Август. — С. 146–169; Филонов А. Об учебных руководствах и системе преподавания наук // Журнал Министерства Народного Просвещения. — 1861. — Май. — С. 83–96.
3. Ганелин III. И. Очерки по истории средней школы в России второй половины XIX века — М; Л., 1950; Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX века. — М., 1976.
4. Герасимов О. П. Новая черта в нашей учебно-исторической литературе // Историческое обозрение. — 1892. — Т. 7. — С. 260–272.
5. Герасимов О. П. Одна из старых черт в нашей учебно-исторической литературе // Историческое обозрение — 1894. — Т. 7. — С. 29–42.
6. Иванов К. А. К вопросу о прохождении и повторении исторических курсов // Русская школа. — 1892. — № 9. — С. 125–130.
7. Каптерев П. О значении учебника при обучении // Педагогический сборник. — 1886. — № 8. — С. 114–128.
8. Петров М. Н. Историческая подготовка. — Отт. из газеты «Южный край». — Харьков, 1881.
9. Добряков А. О преподавании отечественной истории. Педагогические заметки. — СПб., 1888.
10. Ламовицкий С. Школьный метод и его отношение к школьному предмету истории. — Казань, 1891.
11. Употребление и злоупотребление учебниками // Педагогический сборник — 1891. — № 7. — С. 19–33.
12. Программы и объяснительные записки по русской и всеобщей истории в мужских гимназиях // Журнал Министерства Народного Просвещения. — 1913. — № 8.
13. Катаев И. Программы Министерства Народного Просвещения по истории для гимназий 1913 года // Вопросы преподавания истории в средней и начальной школе. — М., 1916. — Сб. 1.
14. Вебер Г. Программы Министерства Народного Просвещения по истории для гимназий 1913 года // Вопросы преподавания истории в средней и начальной школе. — М., 1916. — Сб. 1.
15. Маврицкий В. Правила и программы классических гимназий и прогимназий ведомства Министерства Народного Просвещения. — М., 1905.

16. *Романовский В. Е.* Заметки о преподавании истории. — Тифлис, 1905.
17. *Троицкий С.* Заметки о преподавании истории. — Казань, 1913.
18. *Кулжинский Я.* Каким требованиям должен удовлетворять учебник систематического курса истории в средней школе. — К., 1911.
19. *Рожков Н. А.* К вопросу о преподавании истории в средней школе // Образование. — 1901. — Кн. 5–6.
20. *Кареев Н. И.* О школьном преподавании истории. — Пг., 1917.
21. *Гартвиг А. Ф.* Школьная реформа снизу. — М., 1908.
22. *Бреккевич М. В.* О некоторых современных трудностях в области исторического изучения. — Казань, 1914.
23. *Жуковский П.* Заметки о преподавании и изучении истории. — Переяслав, 1913.
24. *Сивков И. В.* К вопросу о типе учебника для средней школы // Вестник воспитания. — 1910. — № 3. — С. 51–57.